

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՎԱՐՔԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՆՏՈՆԻՈ ՄԱՐԻԱ ԲՈՆՈՒԶԻԻ ԳԻՐՔԸ ԵՎ ՆԵԱՊՈԼԻ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՐՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ)

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

արվեստաբան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ
devrikyan@gmail.com

ՀՏԴ՝ 7.04; 7.021.333; 75.052; 247.51
DOI: 10.54503/1829-4278.2026.1-79

Անփոփագիր

Հոդվածում ներկայացվում է իտալացի կաթոլիկ հոգևորական և պատմաբան Անտոնիո Մարիա Բոնուչիի 1717 թ. հրատարակած աշխատությունը, որտեղ հեղինակը համակարգել և ներառել է Իտալիայում շրջանառվող՝ Գրիգոր Լուսավորչին վերաբերող բազմալեզու վարքաբանական ավանդույթները՝ արաբական, սիրիական, հայկական, հունական և լատինական աղբյուրների հիման վրա: Վերլուծվում է Բոնուչիի շարադրանքը Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի, չարչարանքների, հրաշքների և մասունքների պատմության մասին՝ ընդգծելով հատկապես սբ Գրիգորի և Տրդատ Երրորդ թագավորի՝ Հռոմի պապ Սեդեքստրոս Առաջինի ու Կոստանդինոս կայսրի հանդիպման մասին պատմությունը («Դաշանց թուղթ»), որը ներկայացվում է որպես հայ-հռոմեական եկեղեցական հարաբերությունների գաղափարական առանցք:

Հոդվածի երկրորդ հատվածում ուսումնասիրվում են նեապոլիցի նկարիչ Լուկա Ջորդանոյի 1671–1684 թթ. ստեղծած որմնանկարները և ցույց է տրվում, որ նկարիչը հիմնականում պահպանել է սբ Գրիգորի վարքի սյուժետային հաջորդականությունը՝ միաժամանակ կիրառելով իտալական բարոկկոյին բնորոշ գեղարվեստական լեզու և պատկերային ձևեր: Այդպես Նեապոլի Սուրբ Գրիգոր Հայի եկեղեցու որմնանկարային համալիրը ներկայացնում է հայ-իտալական մշակութային փոխազդեցության կարևոր օրինակ՝ որտեղ հայկական վաղբրիստո-

նեական պատմագրական ավանդույթը վերարտացվում է եվրոպական եկեղեցական գեղանկարչության մեջ:

Բանալի բառեր. Գրիգոր Լուսավորիչ, Նեապոլի Սուրբ Գրիգոր Հայի եկեղեցի, որմնանկարչություն, Լուկա Ջորդանո, Անտոնիո Մարիա Բոնուչի, վարքագրություն, իտալական բարոկկո, հայ-իտալական մշակութային կապեր

Անտոնիո Մարիա Բոնուչիի 1717 թ. աշխատությունը որպես սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի վարքագրության և նշխարների՝ Նեապոլ տարվելու պատմության եվրոպական աղբյուր

Ինչպես հոդվածի առաջին մասում նշել ենք, Նեապոլի Գրիգոր Հայի վանական համալիրի միաբանուհիները մեծ ներդրում են ունեցել միջնադարյան Իտալիայում Լուսավորչի պաշտամունքի և համբավի տարածման գործում¹: Այս մենաստանի մայրապետներից մեկի՝ Կլաուդիա դի Սանգրոյի խնդրանքով կաթոլիկ հոգևորական, պատմաբան, վարքագիր Անտոնիո Մարիա Բոնուչին (1651–1728) 1717 թ. մեծադիր մի գիրք² է հրատարակում, որում մանրամասն պատմվում է Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի, վարքի և նշխարների՝ Իտալիա հասնելու ավանդության մասին: 203 էջից բաղկացած այս ծավալուն գիրքը գրված է պատմա-վարքագրական սկզբունքով և նպատակ ունի իտալացի ընթերցողին ներկայացնելու Հայոց աշխարհի լուսավորչի հրաշագործ կյանքը: Երկու տասնամյակ անց՝ 1737 թվականին, վերջինս հայերեն է թարգմանվում և լույս է տեսնում Անտոնի Բորտոլիի տպարանում՝ «Պատմութիւն կենաց, մարտիրոսութեան եւ սքանչելեաց Սրբոյն Գրիգորի»³ վերնագրով⁴:

Շատ կարևոր է, որ ինչպես տիտղոսաթերթում է ասվում, գրքի իտալերեն տպագրությունը 1717 թ. թույլատրվել է Հավատասփյուռի ժողովի կողմից, որով սբ Գրիգորի պաշտամունքը մեկ անգամ ևս կանոնացվելու վավերացվել է կաթոլիկ եկեղեցուց⁵: Գրքի հայերեն թարգմանության հեղինակի անունը չի հիշվում, միայն ասվում է. «Եւ թարգմանեցեալ յիտալիականէ լեզուէ ի հայկական լեզու յումեննէ իմաստնոյ բարեպաշ-

¹ **Պերկյան Շ.**, Նեապոլի Գրիգոր Հայի վանական համալիրը. Հիմնադրման պատմությունը և Գրիգոր Լուսավորչի վարքը ներկայացնող որմնանկարները (մաս առաջին), *Գեղարվեստի ակադեմիայի Տարեգիրք*, 2024, 2 (17), էջ 54–77:

² **Bonucci A. M.**, *Istoria della vita, martirio, e miracoli di s. Gregorio arcivescovo e primate dell'Armenia*, Roma, nella stamperia del Bernabò, 1717.

³ **Բոնուչի Ա. Մ.**, *Պատմութիւն կենաց, Մարտիրոսութեան եւ սքանչելեաց Սրբոյն Գրիգորի*, Վենետիկ, Ի տպարանի Անտոնի Պոռթոյի, 1737.

⁴ **Պերկյան Վ.**, *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում*, մասն Գ, Երևան, «Զանգակ», 2016, էջ 258:

⁵ Նույն տեղում, էջ 259:

տասիրէ»։ Տպագրվել է կոստանդնուպոլսեցի Երեմիա Ասատուրյանի միջոցներով։ Ընդունված ավանդույթով տիտղոսաթերթում նշված է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Բ Խոշաբեցու (կթդ.՝ 1730-1734 թթ.) անունը։

Բոնույցի աշխատությունը հիմնված է ինչպես հայկական վաղբրիս-տոնեական և միջնադարյան պատմա-եկեղեցական աղբյուրների, այնպես էլ արևմտաեվրոպական վարքագրական ավանդույթի վրա։ Հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը ներկայացնում է իբրև համաքրիստոնեական սրբություն՝ ընդգծելով նրա դերը ոչ միայն հայ ժողովրդի քրիստոնեացման, այլև Արևելքի ու Արևմուտքի եկեղեցիների հոգևոր փոխհարաբերությունների համատեքստում։ Առանձին ուշադրություն է դարձվում սրբի չարչարանքներին, Տրդատ արքայի դարձին, ինչպես նաև Գրիգորի հրաշքներին, որոնք շարադրված են բարոկոյին բնորոշ հռետորական բարձր ոճով։

Գիրքը նաև փաստագրում և համակարգում է Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները Իտալիա տեղափոխելու և այնտեղ պահելու մասին պատմական ավանդությունները, որոնք մինչ այդ շրջանառվում էին հիմնականում միայն տեղական եկեղեցական միջավայրում։ Այդպիսով աշխատությունը կապող օղակ է հայկական վարքագրության և իտալական կաթոլիկ սրբապաշտական ավանդույթի միջև։

Գրքի բնաբան է ընտրված Գրիգոր Նյուսացու «*Մովսեսի կյանքը*» գրքից մի հատված. «Ինչպես նրանք, ովքեր փոթորկի ու քամիների զորությամբ շեղվում են նավարկության ուղուց և հայտնվում բաց ծովում, կրակ կամ լեռան զագաթ տեսնելիս հեշտությամբ ազատվում են մոլորությունից և հասնում ապահով վայր, այնպես էլ նրանք, ովքեր, այս կյանքի ալիքներից ճնշված, շեղվել են առաքինության ուղուց, սրբերի օրինակի միջոցով, ասես հոգևոր դեկով, կրկին առաջնորդվում են Աստվածային կամքի նավահանգիստը։

Եթե, ուրեմն, մենք մի արդար մարդու կյանքն օրինակ ընդունենք, կտեսնենք, թե ինչպես է հնարավոր այս կյանքի ալիքները հաղթահարել առանց նավաբեկության, և խռովությունների ալիքների մեջ չխեղդվելով՝ մեր հոգին հասցնել առաքինության ամենաապահով նավահանգիստը»⁶։

Բնաբանին հաջորդում է ներբողական մի տեքստ, որում ասվում է. «Ծնված Ձեր սուրբ ոտքերի առջև՝ այս ընտրյալ պատմությունը նվիրաբերում են Ձեր անզուգական անվանը, որում հավատարմորեն ներկայացված են Ձեր առաքինի վարքը, սարսափելի չարչարանքները և այն զարմանալի հրաշքները, որոնց միջոցով Դուք փառավորեցիք Աստծու

⁶ Գրքից արված այս և հաջորդիվ թարգմանական հատվածները՝ հողվածագրի։

գերիշխան անունը երկրի վրա, և մինչ այսօր էլ չեք դադարում փառավորել Նրան, երբ Քրիստոսի հետ թագավորում եք երկնքում:

Արդեն երկու տարի է՝ երկու հզոր մղումներ շարժում են իմ խեղճ սիրտը: Առաջինը՝ կատարել երջանկահիշատակ դոննա Կլաուդիա դի Սանգրոյի վերջին և սրբազան կամքը, որը Ձեր անվան մենաստանի արժանի աբբայուհին էր և իմ ամենասիրելի մորաքույրը: Նա իր կյանքի վերջում ջերմեռանդորեն հանձնարարեց ինձ ջանալ գովերգել Ձեր փառքը՝ այս գրքի տպագրությամբ:

Երկրորդը՝ իմ և այս փառապանծ, սրբակենցաղ կանանց համայնքի բոլոր սուրբ կույսերի հոգիներում վառել նվիրվածության և հնազանդ պաշտամունքի նոր բոցեր: Ձեր հանդեպ, քանի որ նրանց ամենաբարերար պաշտպանն եք և սիրառատ Լուսավորիչը:

Ուստի՝ գետնատարած աղաչում եմ Ձեզ՝ ընդունել իմ հավատարիմ ծառայության այս փոքրիկ արտահայտությունը: Եվ քանի որ Դուք հաճությամբ եք հովանավորում և պատվում այս համայնքը, որը Ձեզ այսքան նվիրված է, աղաչում եմ, ո՛վ Սուրբ Նախահայր, մեզ առատորեն ներշնչեք մտքեր, որոնք կսովորեցնեն ժամանակավորը ստորադասել հավիտենականին, և պատվով ուղղեք և միաժամանակ առաջնորդեք մեզ, երբ տգիտությունն ու թուլությունը շեղեն մեզ կարգապահության ճշմարիտ ուղուց, որին մենք դավանում ենք»:

Գիրքը բաժանված է 15 գլուխների: Առաջին գլխում պատմվում է Հայաստանի և այնտեղ առաքյալների՝ քրիստոնեություն քարոզելու մասին: 2-5-րդ գլուխները նվիրված են Լուսավորչի կյանքի վաղ շրջանի պատմությանը՝ նրա ծնողներին, դաստիարակությանը, կրթությանը, ամուսնությանը և որդիներին, ինչպես նաև Տրդատ Երրորդ արքային բարեկամաբար ծառայելուն և հեթանոս աստվածներին երկրպագությունը մերժելուն: 6-8-րդ գլուխները նկարագրում են սրբի անմարդկային չարչարանքները, վիրապը նետվելը, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությունը և Հայոց արքային պատուհասած հիվանդությունը: 9-10-րդ գլուխներում պատմվում է կույսերի մասունքները թաղելու, Տրդատի բժշկության ու դարձի, ժողովրդի մկրտության, Լուսավորչի քարոզած նոր հավատի և կատարած հրաշքների մասին:

Կաթոլիկ վարքագիրը 11-րդ գլուխը նվիրել է Սեդրեատրոս Առաջին Պապի և Կոստանդիանոս կայսեր հետ Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի Հռոմում կայացած հանդիպմանը, որի արդյունքում, նշում է, որ «ծնվեց լատինների և հայերի միջև նոր ու առավել սերտ միության ուխտը»⁷: Երկու երկրների հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդների հանդիպման մասին ավանդագրույցը հայ-հռոմեական դարավոր պատմության անբաժան մասն է եղել. այն հիշել են ոչ միայն հայերը քաղաքական

⁷ Bonucci A. M., *Istoria della vita...*, p. 104.

ծանր պայմաններում Հռոմից օգնություն ստանալու նպատակով, այլև պապական աթոռը՝ Արևելքում իր իշխանության տարածելու գործընթացներում: Ինչպես կտեսնենք հաջորդիվ, այս պատմությունը պատկերվել է նաև Գրիգոր Հայի եկեղեցու որմնանկարներում:

Այս գրույցը⁸ բազմիցս հիշատակվում է հայ մատենագրության մեջ և օտար աղբյուրներում⁹: Դրա առաջին սկզբնաղբյուրն Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունն» է¹⁰: Պայմանավորված քաղաքական և եկեղեցական տարրեր իրադարձություններով՝ այս գրույցը դարեդար հարստացել է զանազան մանրամասներով, սրբազնացել և կիլիկյան շրջանում ամբողջացել «Դաշանց թուղթ» փաստաթղթում¹¹:

Թերևս գրքի այս գլուխն ամենից հետաքրքրականն է և կարևոր ենք համարում այն ներկայացնել ավելի մանրամասն, քանի որ հաճախ հենց «Դաշանց Թղթի» այս պատմությունն է եվրոպական միջավայրում ձևավորել սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի ընկալումը և դարձել նրան հիշատակելու ու ներկայացնելու առաջնային աղբյուր: Այդպիսով հետաքրքիր է, թե Պապական աթոռին ծառայող կաթոլիկ հոգևորականը ինչ ձևակերպումներով և մանրամասներով է պատմել դրա մասին: Տեսնում ենք, որ նա լավ խոսքեր չի խնայել՝ վստահեցնելու և գովերգելու համար եղբայրական այս դաշինքը. «Տրդատը, շատ ցանկանալով տեսնել և շնորհավորել անպարտ Կոստանդիանոսին մեկնեց Հռոմ և այցելեց բոլոր սուրբ վայրերը: Նա այնտեղ ուղևորվեց Գրիգորի ընկերակցությամբ և իր թագավորության ընտրյալ իշխաններից և մեծամեծներից կազմված հատուկ խմբի հետ»¹²: Տեղեկությունը, թե ովքեր էին այն մյուս իշխաններն ու մեծամեծները, որոնք ուղեկցում էին արքային, Բոնուկին վերցրել է հայերեն հին և մեծարժեք մի

⁸ **Բարթիկյան Հ.**, «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, *ՊԲՀ*, 2004, 2, էջ 65–116; **Shirinian M.E.**, *The Letter of Love and Concord between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusaders Period*, Orientalia Lovaniensia Analecta, 125. East and West in the Crusader States, Context — Contacts — Confrontations, III (edited by K. Ciggaar and H. Teule), Leuven: Peeters Publishers, 2003, p. 79–99; **Devrikyan V.**, *Armenian Pilgrims in Rome*, Yerevan, Antares, 2016.

⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Garibian N.**, Costantino nella tradizione ecclesiastica armena, *Enciclopedia Costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano*, vol. II, Roma, Enciclopedia Italiana Treccani, 2013, p. 441–461; **Bais M.**, Costantino nelle fonti storiografiche armene, *Costantino e l'oriente: l'impero, i suoi confini e le sue estensioni*, Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2016, p. 57–211; **Շիրինյան Է.**, «Սեդեքստրոսի Վարքը» և «Դաշանց թուղթը», *Բանբեր Սատենադարանի*, 2006, 17, էջ 53–77; **Ղարիբյան Ն., Թորոսյան Վ., Բաբայան Գ.**, *Կոստանդին Մեծ և Տրդատ Մեծ (gnigshhannghnshh պատկերագիրը)*, Երևան, «Սատենադարան», 2022, էջ 3–47:

¹⁰ **Ագաթանգեղոս**, *Պատմություն Հայոց* (քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983, § 867–883, էջ 482–489:

¹¹ **Ղարիբյան Ն.**, Կոնստանդին Մեծի կանոնը և պատկերը հայոց ծիսական ավանդույթում, *Բանբեր Սատենադարանի*, 2015, 22, էջ 283:

¹² **Bonucci A. M.**, *Istoria della vita...*, p. 111.

Ճառընտիրից, որն ինչպես նշում է, պահվել է Հռոմում՝ Սուրբ Մարիա Եգիպտացու եկեղեցու մոտ գտնվող Հայոց հյուրատանը¹³:

Պատմաբանն ապա շարունակում է, որ Տրդատը կայսեր հետ հանդիպման ժամանակ մանրամասն պատմում է սբ Գրիգորի կրած չարչարանքների և թունավոր օձերով լի վիրապում անցկացրած տարիների մասին: Իր լսածից հիացած՝ Կոստանդիանոսը «ծնկի իջավ սբ Գրիգորի ոտքերի առաջ՝ հատուկ խոնարհությամբ խնդրելով նրա օրհնությունը և նրան վերաբերվելով այնպիսի ակնածանքով ու սիրով, որին արժանի էր Հիսուս Քրիստոսի կենդանի նահատակը»¹⁴: Իսկ Սեղբեստրոս Պապը «Լուսավորչին կարգեց և հռչակեց Հայոց պատրիարք, նրան տվեց վրաց Պատրիարք օձելու իրավասությունը, և հաստատեց, որ երբ Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի երկու պատրիարքները նոր պատրիարք օձեն, դա միշտ կատարվի նրա և նրա օրինավոր հաջորդների համաձայնությամբ: Վերջապես Պապը սբ Գրիգորին պարգևեց բացառիկ արտոնություններ՝ նշանակելով նրան իր փոխանորդը Ասիայի կողմերում և նրան փոխանցելով իմաստուն խրատներ՝ իր եկեղեցին լավ կառավարելու համար»¹⁵:

Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ հայերն այս փաստաթուղթը կոչում են «Թուղթն Դաշանց», և բերում է դրա տեքստը. «Այս բարեկամության ուխտը և դաշինքը մեր միջև մենք հաստատեցինք հավիտյանս հավիտենից՝ Քրիստոսի Խաչի փառավոր դրոշի առաջ, և որպես դրա հավատարմության հաստատում՝ մեր անխախտ ու անջնջելի հավատքի համար այս եղբայրությունը՝ Արևմտյան և Արևելյան երկու ազգերի միջև, կնքեցինք Քրիստոսի անգին արյամբ: Արյամբ գրեցինք և քառակի հաստատեցինք հավատը, սերը և համաձայնությունը, որպեսզի միմյանց հանդեպ նույն պարտավորությունն ունենանք, ինչպես նրանց հանդեպ, որոնք մեզ համար Քրիստոս Աստծով եղբայր դարձան՝ միմյանց պաշտպանելով մինչև մահ և միմյանց համար խոնարհահաճ մահվան գնալով: Լինենք միմյանց բարեկամների բարեկամը, իսկ թշնամիների՝ թշնամին, որպեսզի այս երկու ազգերից ոչ ոք սուր չհանի մյուսի դեմ: Իսկ ով կհանդգնի խախտել այս ուխտը, թող նրա սուրը խրվի հենց իր սիրտը, և նրա զորությունը թող կործանվի:

Եվ երկու ազգերի միջև օրինավոր կերպով կնքված այս Դաշինքը թող անխախտ մնա մինչև աշխարհի վախճանը: Իսկ ով դրանից հետ կանգնի կամ այն մերժի, թող կտրվի Քրիստոնեական սուրբ հավատից և ընկնի Կայենի ու քրիստոսասպան քահանաների անեծքի տակ: Եվ թող ասեն հրեշտակները և մարդիկ՝ թո՛ղ լինի, թո՛ղ լինի»¹⁶:

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid, p. 113.

¹⁵ Ibid, p. 113.

¹⁶ Ibid, p. 115–116.

Պատահական չէ, որ գրքում տեղ գտած միակ փորագրանկարը՝ սբ Գրիգորի կյանքի բազում պատումներից միաժամանակ նվիրված է Տրդատի բժշկությանը և Կոստանդիանոս կայսեր հետ հանդիպմանը (նկ. 1): Կառուցվածքային առումով այն ունի երկպլան կոմպոզիցիա. պատկերի կենտրոնական դիրքը զբաղեցնում է Լուսավորիչը, որի ոտքերի առաջ հնազանդորեն խոնարհված է թագը գլխին վարազակերպ արքան, իսկ խորքում հայոց հայրապետն է՝ հռոմեական կայսերական հագուստով Կոստանդիանոսի հետ, և ձեռքը դեպի երկինք ուղղած ինչոր բան է պատմում:

Շարունակության մեջ՝ գրքի 12-13-րդ գլուխներում, հեղինակը պատմում է հայրապետական արժույթը Լուսավորչից իր որդի Արիստակեսին անցնելու, Լուսավորչի մահվան, տարիներ անց նրա նշխարների գյուտի, դրանց Իտալիա տեղափոխելու և Նեապոլ և Նարդո քաղաքների վանքերում հանդիսավոր ամփոփելու մասին:

Ըստ հեղինակի՝ Նեապոլից բացի՝ սրբի մասունքներից պահվում են նաև Նարդո քաղաքի մայր տաճարում: Այնտեղ Լուսավորչին մեծարում են որպես քաղաքի գլխավոր հովանավոր սուրբ և նրա անունով կատարվում են հրաշքներ: Սրբի հիշատակը Նարդոյում ամեն տարի տոնվում է սեպտեմբերի 30-ին՝ հատուկ ութօրյա տոնախմբությամբ¹⁷:

Բոնուչին հաղորդում է, որ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները Նեապոլում և Նարդոյում համարվել են հրաշագործ՝ հատկապես դիվահարների ազատման համար և տարբեր հիվանդություններ բժշկելիս: Այդ համբավի շնորհիվ Նեապոլի Սան Գրեգորիոյի վանք ուխտավորներ են այցելել նույնիսկ Մեծ Հայքից¹⁸:

Վարքագիրը նշում է նաև, որ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը տարածված էր ոչ միայն Նեապոլում և Նարդոյում, այլև Հռոմում, Վենետիկում և հատկապես Լիվոռնոյում, որտեղ հայազգի մեծահարուստ բարոն Ադա Մատթեոս Տերտերենցը սրբին նվիրված եկեղեցի էր կառուցել՝ նպաստելով նրա պաշտամունքի ամրապնդմանը ինչպես հայ, այնպես էլ լատին բնակչության շրջանում¹⁹:

Բոնուչին հատուկ ընդգծում է, որ իր աշխատության մեջ ներկայացված սուրբ Գրիգորի պատմությունը հիմնված է բազմալեզու և բազմամաշակությամբ աղբյուրների վրա: Նա կազմել է հեղինակների ընդարձակ ցուցակ, որոնցից օգտվել է՝ ներառելով ինչպես հին, այնպես էլ նոր գրավոր վկայություններ, այդ թվում՝ արաբական, սիրիական, հայկական, ղպտիական, հունական, լատինական, իտալական, իսպանական և ֆրանսիական ավանդույթները: Հեղինակի նպատակն է ցույց տալ, որ սուրբ Գրիգորի պաշտամունքը համաքրիստոնեական բնույթ

¹⁷ Ibid, p. 132.

¹⁸ Ibid, p. 135.

¹⁹ Ibid, p. 135.

ունի, և դարերի ընթացքում տարբեր ժողովուրդներ այդ մասին վկայել են գրավոր ձանապարհով:

Աղբյուրագիտական շարադրանքը Բոնուչին սկսում է արաբական ավանդույթից՝ մեջբերելով սիրիական անտիոքյան եկեղեցու մարտիրոսը, որտեղ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի նահատակությունը ներկայացվում է որպես Դիոկղետիանոսի ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձություն²⁰:

Այնուհետև հաջորդաբար բերված են այլ ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում ներառված վկայություններ: Կարելի է ասել, որ այս և հաջորդ գլուխների բովանդակությունը ոչ այնքան վերաշարադրված նարատիվ է, որքան աղբյուրագիտական քարտեզ, որի միջոցով հեղինակը փորձում է ապացուցել, որ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը տարածված և ձանաչված է եղել գրեթե ամբողջ աշխարհում:

Այսպիսով, այս գիրքը կարևորագույն գրավոր հուշարձան է, որում հավաքվել և պահպանվել են միջնադարում կենսունակ մի շարք պատումներ, որոնք սակայն կարող էին մոռացված լինել այսօր: Գրքի շնորհիվ իմանում ենք նաև, որ Նեապոլի վանական համալիրում հասնելի են եղել սուրբ Գրիգորի վարքագրության մի շարք աղբյուրներ և այնտեղ աշխատած նկարիչները ծանոթ են եղել և օգտվել են այս պատումներից՝ որմնանկարները ստեղծելով ըստ դրանց և դրանց հետևողությամբ:

Գրիգոր Հայի եկեղեցում Լուկա Ջորդանոյի վրձնած՝ Լուսավորչին ներկայացնող պատկերաշարը

Գրիգոր Հայի եկեղեցում որմնանկարների մի քանի թեմատիկ շարքեր է պատկերել նեապոլցի նկարիչ Լուկա Ջորդանոն: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ նա որոշ ընդհատումներով եկեղեցում ստեղծագործել է 1671–1684 թթ.²¹: Հիմնական աշխատանքները կատարվել են երեք փուլով՝ 1671 թ. նկարազարդվել են գմբեթն ու թմբուկը, 1679–1681 թթ.՝ գմբեթի հիմքերը, պատուհանների միջև պատերը՝ Լուսավորչի վարքի դրվագներով, և երգչախմբի սենյակի պատերը՝ սբ Բենեդիկտի կյանքի պատմությամբ, իսկ 1684–ին՝ կամարների և մուտքի դռան վերնամասի որմերը:

1671 թվականի ապրիլից մինչև նոյեմբեր Ջորդանոն եկեղեցու գմբեթին վրձնում է «Սբ Գրիգորի փառաբանումը դրախտում» տեսարանը (նկ. 2): Ցավոք, կենտրոնական հատվածի պատկերը լավ չի պահպան-

²⁰ Bonucci A. M., *Istoria della vita...*, p. 140–142.

²¹ Rizzo V., I cinquantadue affreschi di Luca Giordano a S. Gregorio Armeno: documenti su allievi noti ed ignoti, *Storia dell'Arte*, 1990, 70, p. 364–390.

վել, և տեսանելի է միայն լուսապայծառ խաչափայտին հենված Քրիստոսը և հայացքը առ Քրիստոս ուղղած մի դեմք, որն ամենայն հավանականությամբ հենց սբ Գրիգորն է: Նրան ներկայացնելով երկնային լույսի կենտրոնում՝ շեշտվում է, որ Լուսավորիչն իր անապական վարքով և սուրբ գործով արժանացել է երկնային բարձրագույն փառքի: Ավելի ցած տարածությունը լցված է մարդկային պատկերների շարքերով: Վարպետորեն վերարտադրման շնորհիվ մի քանի շրջանով ներկայացված այս կերպարները թվում են մշտական պտույտի մեջ: Նրանք իրենց մարմնի դիրքով, հայացքով, գլխի և ձեռքի շարժումով ուղղված են գմբեթի կետրոն: Օգտագործված են երկնային արքայության համար ընդունված խորհրդանշական գույները՝ ոսկեգույնը, երկնագույնը, սպիտակը, ծիրանագույնը:

Ինչպես բնորոշ է բարոկկոյի շրջանի գմբեթային ձևավորումների գեղարվեստական մտածողությանը, որմնանկարը հորինվածքի գունային հագեցվածության, ընդգծված շարժունության և բազմաշերտ կառուցվածքի շնորհիվ կարծես խախտում է իրական տարածական սահմանները և ուղղվում է դեպի վեր՝ տպավորություն ստեղծելով, թե Քրիստոսն ու Լուսավորիչը ձախրում են երկնքում:

Յոթ տարի ընդմիջումից հետո Ջորդանոն միանձնուհիների պատվերով ձեռնամուխ է լինում եկեղեցու միջլուսամուտային որմերին սբ Գրիգորի վարքից 12 դրվագների պատկերմանը²²: Գեղանկարչական ոճով արված որմնանկարներից յուրաքանչյուրն ունի 360×190 սմ մեծություն, իսկ խորանի բացվածքի կամարի երկու պատկերները՝ 400×300 սմ: Դրանք մեծ չափերի շնորհիվ լավ տեսանելի են եկեղեցում գտնվող դիտողին:

Հաջորդիվ կտեսնենք, որ իտալացի նկարիչը ծանոթ է եղել Լուսավորչի վարքի պատմությանը և պատկերաշարը կառուցել է ըստ դրա թեմատիկ հաջորդականության:

Շարքը սկսվում է խորանի աջ կողմի կամարի որմնանկարով, որը ցուցադրում է սրբի դուրս գալը վիրապից (նկ. 3): Ազաթանգեղոսը գրում է, որ սուրբը օձերով ու վիշապներով լի վիրապում բանտարկված էր տասնհինգ տարի: Բոլորը թերահավատ էին, թե նման պայմաններում նա կարող էր ողջ մնացած լինել²³: Որմնանկարը ներկայացնում է կենդանի նահատակի անվնաս դուրս գալը և հավաքված բազմության ապշանքը: Մարդկանց զարմանքը նկարիչը փոխանցել է նրանց դեմքի արտահայտությամբ, ձեռքերի շարժումներով և անգամ ուշաթափությամբ:

²² Spinosa N., Pinto A., Valerio A., *San Gregorio Armeno Appendice Documentaria, Parte A*, Napoli, Fridericiana Editrice Universitaria, 2013, p. 206.

²³ Ազաթանգեղոս, *Պատմություն Հայոց...*, § 215, էջ 123:

Եկեղեցու խորանի աջ կողմի պատի առաջին պատկերը առավելապես դեկորատիվ բնույթ ունի և ներկայացնում է փոքրաչափ հրեշտակների (նկ. 4):

Պատկերաշարի երրորդ դրվագը նվիրված է Լուսավորչի տեսիլին (նկ. 5): Ի տարբերություն հայկական արվեստի գործերի, որոնցում հիմնականում շեշտվում է ոսկե մուրճը ձեռքին երկնքից ցած սլացող Քրիստոս, այստեղ տեսիլից հանկարծակիի եկած սրբին երկնքում պլուստվելը խոյացող տաճարն է ցույց տալիս հրեշտակը: Բացված Սուրբ Գրքի առջև ծնկի եկած Լուսավորչի հայացքն ուղղված է երկնքում ամպերի մեջ աստվածային լույսով կերպավորված պլուստներին: Ազաթանգեղոսի պատումում Լուսավորիչը ամբողջ դաշտում պլուստներ է տեսնում՝ պսակված խաչերով. «Եվ տեսա քաղաքի մեջ, արքունի ապարանքի մոտ, ձախարակաձև ոսկե խարիսխ, խոշոր բլրի մեծությամբ և նրա վրա հույժ բարձր հրեղեն պլուստ, իսկ վրան ամպե խոյակ լուսեղեն խաչով: Նայեցի ու տեսա երեք այլ խարիսխներ. մեկը այն տեղում, ուր նահատակվեց սուրբ Գայանեն երկու ընկերների հետ, մեկը այն տեղում, ուր սուրբ Հռիփսիմեն նահատակվեց երեսուներկու ընկերների հետ և մեկը՝ հնձանի տեղում: Այդ խարիսխները կարմիր էին արյան գույնով, պլուստներն ամպեղեն էին և խոյակները՝ հրեղեն: Երեք պլուստների վրա կային լուսեղեն խաչեր, տերունական խաչի նմանությամբ և այս պլուստների խաչերը նման էին այն լուսեղեն պլուստի խոյակին, որը նրանցից բարձր էր: Չորս պլուստների խաչերի վրա զարմանատես կամարներ միմյանց կապվեցին և դրա վրա գմբեթաձև խորանարդ ու աստվածակերտ, զարմանալի ամպեղեն շինվածք տեսա: Խորանից ներքև կամարների վրա տեսա այս երեսույոթ սուրբ վկաներին սպիտակ հանդերձների լուսավոր կերպարանքով, որն անկարող եմ պատմել»²⁴: Այս խոսքերի հետևողությամբ խալապի նկարիչը ընդհանրացված կերպով պատկերել է ամպեղեն պլուստները և խոյակները: Սյուների վրա խաչի փոխարեն նշմարվում են Հռիփսիմյանց նահատակ կույսերի դեմքերը:

Չորրորդ դրվագում սբ Գրիգորն իր տեսիլքը և դրա պատգամներն է փոխանցում հավաքված ժողովրդին և բժշկություն հայցող խոզագլուխ Տրդատին, որը Հոգեգալստյան տեսարանում հեթանոս ժողովուրդներին խորհրդանշող Կինոկեֆալի տեսքով է (նկ. 6): Նրա դեմքն ամբողջովին կորցրել է մարդկային կերպարանքը՝ բացառությամբ աչքերի, որոնք լցված են կարեկցանքի և օգնության հուսավառ խնդրանքով: Նույն աղաչանքն ենք տեսնում նաև Աշխեն թագուհու հայացքում և ձեռքերի շարժումներում: Նկարի ձախ անկյունում երիտասարդ մի սպասավոր արքայական ընտանիքի, մեծամեծների և նախարարների կողմից ոսկյա զանձեր է մատուցում սկուտեղով. «... զոսկին և զարծաթն

²⁴ Նույն տեղում, § 737, էջ 417:

և զկտաւսն փութով կուտէին առ դուրս հնձանին»²⁵: Սրբի հայացքը, սակայն, ուղղված է քիչ հեռվում ընթացող շինարարությանը: Կարելի է կարծել, որ այնտեղ էջմիածնի Մայր տաճարն է կառուցվում, որը նախորդ դրվագում տեսիլով երևացել էր սուրբ Գրիգորին: Կարող ենք ենթադրել նաև, որ կառուցվում են Հռիփսիմյանց նահատակների վկայարանները, քանի որ հաջորդ՝ հինգերորդ որմնանկարը ներկայացնում է սրբուհիների հուղարկավորությունը (նկ. 7): Մեծաթիվ մարդիկ իրենց ուսերին տանում են կույսերի տապանները: Թափորն ուղեկցում են թագավորն ու թագուհին, և շատերի ձեռքերին վառ լապտերներ կան:

Պատուհասված արքայի վերջնական բժշկությունը ներկայացվել է վեցերորդ դրվագում: Վայրկյաններ առաջ Տրդատի միջից դուրս է եկել դևը, որը պոչավոր և ահավոր զագրելի մի կերպարանք է (նկ. 8): Դևն իր աղճատված դեմքով կարծես աղաղակում է. «Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, որովհետև ամբողջ երկրից մեզ փախստական արեց մարդու դուստր Մարիամի որդին՝ Հիսուսը: Այստեղից էլ բանտարկվածի ու մեռածի ձեռքով մեզ վիճակվեց փախստական լինել»²⁶: Հավաքվածները ցնցված են կատարվածից, սարսափած է նաև գրեթե ուշագնաց Տրդատը, որին պահել են երկու սպասավորները: Պատկերային հորինվածքը կառուցված է անկյունագծային առանցքի շուրջ, որի շնորհիվ շարժման զգացողություն է ստեղծվում: Որոշ կերպարներ արևելյան գլխակապով են, ի տարբերություն որոնց՝ հայկական թագավորական ընտանիքը և վերնախավը ներկայացված են եվրոպական հագուստով և արտաքինով:

Հաջորդ դրվագում Հռոմի Սեդրեստրոս Առաջին պապը ձեռնադրում է Լուսավորչին (նկ. 9): Պապը պատկերված է Լուսավորչից ավելի երիտասարդ՝ մուգ մազերով և առանց մորուքի, իսկ նրա ոսկեթել հանդերձանքը միանգամից գրավում է դիտողի ուշադրությունը: Սուրբ Գրիգորը ալեհեր պատկառելի ծերունու կերպարով է: Նրա ծնկած դիրքը, կրծքին խաչած ձեռքերը և հոնքերի տակից դեպի վեր ուղղված հայացքը սբ Սեդրեստրոսի նկատմամբ ակնածանք են արտահայտում:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրությունից հետո Հայաստան վերադառնալով՝ սուրբ Գրիգորը կործանում և կրակի է մատնում հեթանոսական տաճարները՝ դրանց տեղում հիմնելով քրիստոնեական վանքեր: Կառուցում է խորանի սեղաններ և կարդում վարդապետական քարոզներ: Այդ քարոզներից մեկն է ներկայացնում ութերորդ որմնանկարը (ձախակողմյան պատի՝ երգչախմբի սենյակի կողմից առաջինը) (նկ. 10):

Իններորդ դրվագը պատկերում է Լուսավորչի՝ ժողովրդին մկրտելու տեսարանը (նկ. 11): Քանի որ եկեղեցու առաստաղին արդեն ներկայացվել էր արքայական ընտանիքի մկրտությունը Եփրատի ափին,

²⁵ Նույն տեղում, § 761, էջ 428:

²⁶ Նույն տեղում, § 780, էջ 439:

ապա Զորդանոն այստեղ ցուցադրել է հասարակ ժողովրդի դարձը: Մկրտության ավագանի վրա խոնարհված են մի խումբ մարդիկ, իսկ Հայոց մկրտիչը օծության յուղը հեղում է նրանց վրա: Հեռվում երևում է մարդկային մեծաքանակ շարասյուն, քանի որ սուրբ Գրիգորը քսան օրում «մկրտէր անդ անլի քան զինն և տասն բիւր մարդկան»²⁷:

Հաջորդիվ ցուցադրված է սրբի առանձնանալը Եփրատ գետի ակունքների մոտ՝ անբնակ վայրերում²⁸ (նկ. 12): Լուսավորիչը «ժամանակ առ ժամանակ անբնակ լեռներն էր ելնում, ուր և ինքն իր անձով իսկ օրինակ էր ցույց տալիս: Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր խոռոչների ու ձեղքերի մեջ»²⁹: Երիտասարդ աշակերտների հետ «վարժվում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուսույց ընթերցանությամբ: Այնտեղ քաջալերվում էին հորդորող քարոզությամբ՝ հասնելու Քրիստոսի նշանակած պսակառատ նպատակակետին: Այնտեղ հոգով եռում էին աստվածապաշտ սպասավորությամբ: Այնտեղ աղերսալի աղոթում էին, փարվելով պաղատում և ամենքի կյանքի համար հաշտեցուցիչ խնդրանքներ էին անում մարդասեր Աստծուց»³⁰:

Այս խոսքերի հետևողությամբ որմնանկարի առաջին պլանում պատկերվել է քարե մեծ սալերին նստած սուրբը, որի հայացքն ուղղված է երկնքին, որտեղից աստվածային լույս է իջնում նրա վրա՝ զորացնելով նրան ձգնության մեջ և աստվածային շունչ փոխանցելով: Նկարի խորքում տեսնում ենք մի քանի այլ ձգնավորների: Նրանցից մեկի կողքին գանգ է պատկերված, որը միջնադարյան պատկերազրության համաձայն՝ ձգնավորների խորհրդանիշն էր: Մենակյաց ձգնավորական կյանքի բարդությունն ավելի են շեշտում քարքարոտ ժայռերը և ամայի բնությունը:

Տասնմեկերորդ որմնանկարում Լուսավորիչը եպիսկոպոս է կարգում իր որդի Արիստակեսին. «Ապա երանելի թագավոր Տրդատը աղաչեց սուրբ Գրիգորին, որ այն բանի փոխարեն, որ չհամաձայնվեց մնալ ու շրջել իր հետ և նախընտրեց մենավոր կյանքը՝ ձեռնադրի և եպիսկոպոս դարձնի իր սուրբ որդուն՝ Արիստակեսին, որին նա բերել էր տվել»³¹: Որմնանկարում Լուսավորիչն իր առջև ծնկի եկած որդուն է հանձնում հայրապետական գավազանը, իսկ նրանց ետևում կանգնած սպասավորը մոտեցնում է հայրապետական հանդերձները և խույրը (նկ. 13): Երկնային արքայության համաձայնությունն են խորհրդանշում ձախրող հրեշտակները:

²⁷ Նույն տեղում, § 814, էջ 456:

²⁸ Նույն տեղում § 848, էջ 473:

²⁹ Նույն տեղում, § 846, էջ 471:

³⁰ Նույն տեղում, § 847, էջ 473:

³¹ Նույն տեղում, § 862, էջ 481:

Քանի որ Զորդանոն պատկերաշարը ստեղծելիս պահպանել է կերպարների միաձևությունը, ապա նրանցից յուրաքանչյուրը ձանաչելի է իր արտաքինով և հագուստով: Ըստ այդմ՝ նախավերջին թեմատիկ դրվագում տեսնում ենք Տրդատ թագավորին՝ նախորդ դրվագների նույն երկնագույն թիկնոցով, սբ Գրիգորին և վերջինիս ողջունող դափնեպսակով Կոստանդիանոս կայսրին (նկ. 14):

Ինչպես դիմացի պատին՝ երկրորդ դրվագում, այնպես և այստեղ դարձյալ նույն դեկորատիվ հատվածն է՝ ձախորդ հրեշտակներով:

Հատկապես հետաքրքրական է վերջին՝ տասնչորսերորդ որմնանկարը, որն իտալացի նկարչի երևակայության արդյունքն է (նկ. 15): Ազաթանգեղոսը գրում է, որ կյանքի վերջում Գրիգորը առանձնացել էր Դարանաղաց գավառի Մանյա այրքում³², և այնտեղ էլ մահանում է ձգնության մեջ³³: Սակայն որմնանկարում սրբի անշնչացած մարմնի մոտ տեսնում ենք Տրդատ թագավորին, Սեդրեստրոսին և Արիստակեսին: Նրանք եկել են հրաժեշտ տալու երանելի սրբին: Արիստակեսը դիտողին պատկերված է թիկունքով, ծնկի եկած և սրբի հագուստի փեշը համբուրելիս: Սեդրեստրոս պապը նախորդ դրվագի նույն արտաքինով և հագուստով է պատկերված: Լուսավորչի անկենդան մարմինը միատուն է և անգույն, սակայն հեռվում՝ Երկնային արքայությունում, հավերժության լույսով է պարուրված նրա հոգին: Տրդատը ձեռքերն իրար միացրած կարծես խնդրում է չհեռանալ և չթողնել նորադարձ երկիրն ու ժողովրդին, իսկ Սեդրեստրոսն օրհնում է՝ աղոթելով Լուսավորչի հոգու համար³⁴:

Իհարկե, սբ Գրիգորի վերջին հրաժեշտի այս տեսարանը չունի որևէ պատմական և գրական հիմք, սակայն սրբերի հանդիսավոր մահվան նմանօրինակ պատկերները տարածված էին եվրոպական եկեղեցական որմնանկարչության և սրբանկարչության մեջ՝ հատկապես վերածննդի դարաշրջանից ի վեր³⁵: Լավագույն օրինակներից նշենք նախավերածննդի վարպետ Զոտտոյի վրձնած՝ սբ Ֆրանցիսկի վարքին նվիրված զգացմունքային և հուզական որմնանկարների շարքը, Ֆլորենցիայի Սուրբ Ֆրանցիսկ Ասիզեցի (1300)³⁶ և Սուրբ Խաչ (1325)³⁷ բազիլիկներում (նկ. 16): Այդ եկեղեցիների պատկերներից երկուսում միաբանության անդամները սգում են սրբի մահը: Ինչպես Լուսավորչի

³² Նույն տեղում, § 861, էջ 479:

³³ **Մովսես Խորենացի**, *Պատմություն հայոց* (քնն. բնագիրը և ներածություն՝ Մ. Աբեղեան, Ս. Յարության), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1991, էջ 244:

³⁴ **Պարիկյան Շ.**, Գրիգոր Լուսավորչի և Սեդրեստրոս Առաջին պապի «հանդիպման» պատկերներն արվեստում, *ՊԲՀ*, 2024, 2, էջ 141:

³⁵ **Johnson P.**, *The Renaissance, A Short History*, New York: Modern Library, 2002, p. 117–120.

³⁶ **Dinkgreve S.**, *The Great World History Book*, Stephan Dinkgreve, 2020, p. 417.

³⁷ **Long J.**, The Program of Giotto's Saint Francis Cycle at Santa Croce in Florence, *Franciscan Studies*, 1992, vol. 52, p. 85.

մահվան որմնանկարում, այնտեղ ևս արդեն երկնքում է սուրբ Ֆրանցիսկի համբառնած հոգին: Համանման ձևով կերպարների դեմքի և մարմնի շարժումներն արտահայտում են խոր վիշտ, նրանցից որոշները պահել են մոմեր, իսկ մյուսներն աղոթող դիրքով են:

Այս թեմայով նմանատիպ նշանավոր պատկերներից նշելի են «Սբ Նիկողայոսի մահը» սրբանկարը (Ֆրա Մնջելիկո, 1447–1448, Ումբրիայի ազգային պատկերասրահ, Պերուջա, Իտալիա), «Սբ Մոնիկայի մահը» որմնանկարը (Բենցո Գոցոլի, 1464–1465, Սուրբ Օգոստինոս եկեղեցի, Սան Զիմինյանո, Իտալիա), «Սուրբ Հովսեփի մահը» կտավը (Կառլո Մադեռնա, 1676, Արվեստի պատմության թանգարան, Վիեննա, Ավստրիա), «Սբ Բոնավենտուրայի մահը» կտավը (Ֆրանսիսկո դե Սուրբարան, 1629, Լուվր, Փարիզ, Ֆրանսիա): Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Գրիգոր Հայի մենաստանի նկարիչ Լուկա Զորդանոն որմնանկարը պատկերելիս հիմնվել է ոչ թե Լուսավորչի վարքի, այլ Եվրոպայում այդ շրջանում տարածված սրբերի վախճանման հանդիսավոր պատկերատիպի վրա:

Վերջապես, աշխատանքային վերջին փուլում՝ 1684-ին, Զորդանոն երեք դրվագով վրձնում է Լուսավորչի մասունքները Նեապոլ տանելու պատմությունը:

Գավիթից եկեղեցի մուտքի վերին պատին (խորանի հակառակ ճակատի ձախ պանելին) պատկերվել է միանձնուհիների հապճեպ մեկնումը Կոստանդնուպոլսից (նկ. 17): Հեռվում երևում են մեծ առագաստանավեր, այդկերպ դիտողի համար պարզ է դառնում, որ անձնուրաց կույսերը պատրաստվում են փոքր նավակով բաց ծով դուրս գալ երկար ճամփորդության՝ սրբի մասունքները փրկելու համար:

Կենտրոնական պանելին կույսերի ժամանումն է Նեապոլ, որտեղ ոգևորությամբ, հիացմունքով և աղոթքով նրանց դիմավորում են պարզ հագուստներով մի խումբ տեղացիներ (նկ. 18): Միանձնուհիների դեմքին արդեն ուրախություն և հանգստություն է երևում: Նրանք իրենց ուսերին հենել են ոսկե նշխարներով մասնատուփը, որից վեր՝ երկնքում, հրեշտակների ուղեկցությամբ ճախրում է սբ Գրիգորի հոգին, որի կողքին փոքրիկ հրեշտակը պահել է նրա հայրապետական գավազանը:

Նկարիչը ցանկացել է ցույց տալ, որ Լուսավորչի սուրբ մասունքները սիրով և մեծարանքով ընդունվեցին թե՛ ժողովրդի և թե՛ քաղաքային վերնախավի կողմից, այդ պատճառով վրձնել է նաև նեապոլյան ազնվականության՝ սրբուհիներին ողջունելը (նկ. 19): Ժամանակի շքեղ հագուստով մի խումբ տղամարդիկ և կանայք շրջապատել են կույսերին, և նրանցից մեկը համբուրում է միանձնուհու զգեստի փեշը: Հետաքրքիր է, որ այս դրվագում հավաքվածների շարքում Զորդանոն պատկերել է

նաև ինքն իրեն՝ դառնալով պատմական իրադարձության մասնակից³⁸։ Նա նկարի անկյունում կանգնած և հայացքը դիտողին ուղղած միջին տարիքի տղամարդն է։

Նշված երեք տեսարանների համար հիմք են հանդիսացել տեղական ավանդագրույցները, իսկ պատկերում տեղ են գտել ժամանակի տեղական հագուստները, ճարտարապետական շինությունները և այլ մանրամասներ։

Եզրակացություն

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Նեապոլի Գրիգոր Հայի եկեղեցում Լուսավորչին ներկայացնող երեք տասնյակից ավելի որմնանկարները և Բոնուչիի գրքում հավաքված վարքագրական պատումները միասին ստեղծում են Հայոց հայրապետի պաշտամունքի ամբողջական նարատիվ, որը միավորում է պատմությունը, վարքագրությունը, հրաշագործությունը և քաղաքական-եկեղեցական գաղափարախոսությունը։

Պատկերաշարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Լուկա Ջորդանոն զուգակցել է Լուսավորչի վարքի կանոնիկ պատմությունը և դարերի ընթացքում ձևավորված ավանդագրույցները՝ պահպանելով տեսարանների սյուժետային տրամաբանական ընթացքը և դեպքերն ու դեմքերը ներկայացնելով բարոկկոյի հարուստ գեղանկարչական լեզվով։

Նկարիչն այս շարքի դրվագները վրձնել է 17-րդ դարավերջի արվեստին բնորոշ գեղարվեստական լեզվով՝ հետևելով Իտալիայում ձևավորված մոնումենտալ եկեղեցական գեղանկարչության ավանդույթներին։ Նա պահպանել է հորինվածքների դինամիկ կառուցվածքը՝ հիմնված անկյունագծային կամ շրջանաձև զարգացող կոմպոզիցիաների վրա, նրա կերպարները մշակված են պլաստիկ, եռաչափ մոդելավորմամբ՝ ընդգծված շարժումներով և արտահայտիչ ժեստերով, իսկ ամբողջ պատկերաշարը միավորվում է ներդաշնակ կոլորիտի միջոցով, որը տեսարաններին հանդիսավոր բնույթ է հաղորդում։

Այս համատեքստում Նեապոլի Սուրբ Գրիգոր Հայի եկեղեցին մի բացառիկ մշակութային հանգույց է, որի պատերին նկարված պատկերաշարը ձևավորում է սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի համաքրիստոնեական ընկալումը՝ ներկայացնելով նրան որպես Արևելքն և Արևմուտքը միավորող հոգևոր գործիչ։ Այս կերպ Նեապոլի Գրիգոր Հայի եկեղեցին դառնում է ոչ միայն պաշտամունքային տարածք, այլև գաղափարական հարթակ, որտեղ հայկական պատմական հիշողությունը վերիմաստա-

³⁸ Rizzo V., I cinquantadue affreschi di Luca Giordano a S. Gregorio Armeno. documenti su allievi noti ed ignoti, *Storia dell'arte*, 1990, 70, p. 365.

վորվում է համաշխարհային քրիստոնեական մշակույթի շրջանակում: Նրա գեղարվեստական, պատմական և աղբյուրագիտական արժեքը այն դարձնում է կարևորագույն հուշարձան թե՛ հայ ժողովրդի, և թե՛ միջմշակութային փոխազդեցությունների ուսումնասիրման համար:

THE LIFE OF ST. GREGORY THE ILLUMINATOR IN ANTONIO MARIA BONUCCI'S BOOK AND IN THE WALL PAINTINGS OF THE CHURCH OF GREGORY THE ARMENIAN IN NAPLES (PART 2)

SHOGHAKAT DEVRIKYAN

Art Historian

Matenadaran after Mesrop Mashtots

Institute of Arts, NAS RA

Abstract

The article examines a book published in 1717 by Antonio Maria Bonucci, an Italian Catholic cleric and historian, who systematized and incorporated the hagiographical traditions concerning St. Gregory the Illuminator circulating in Italy, based on Arabic, Syriac, Armenian, Greek, and Latin sources. The study analyzes Bonucci's narrative of the life, sufferings, miracles, and relics of St. Gregory the Illuminator, with a particular emphasis on the account of his meetings with King Tiridates III, Pope Sylvester I and Emperor Constantine (the so-called Letter of Love and Concord), presented as an ideological foundation for Armenian–Roman ecclesiastical relations.

The second part of the article focuses on the wall paintings created between 1671 and 1684 by the Neapolitan artist Luca Giordano in the Church of San Gregorio Armeno. It is demonstrated that the painter largely preserved the narrative sequence of St. Gregory's Life while simultaneously employing the artistic language and visual forms characteristic of Italian Baroque art. In this way, the wall paintings' cycle in the Church of San Gregorio Armeno in Naples represents a significant example of Armenian–Italian cultural interaction, in which early Christian Armenian historiographical tradition is reflected within the framework of European ecclesiastical painting.

Keywords: St. Gregory the Illuminator, Church of San Gregorio Armeno in Naples, wall painting, Luca Giordano, Antonio Maria Bonucci, hagiography, Italian Baroque, Armenian–Italian cultural relations

ЖИТИЕ ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ В КНИГЕ АНТОНИО МАРИА БОНУЧЧИ И В НАСТЕННЫХ РОСПИСЯХ ЦЕРКВИ ГРИГОРИЯ АРМЯНСКОГО В НЕАПОЛЕ (ЧАСТЬ II)

ШОГАКАТ ДЕВРИКЯН

искусствовед

*Матенадаран имени Месропа Маштоца
Институт искусств НАН РА*

Аннотация

В статье рассматривается книга итальянского католического священника и историка Антонио Марии Бонуччи, опубликованная в 1717 г., в которой автор систематизировал и включил бытовавшие в Италии агиографические предания о Святом Григории Просветителе на основе арабских, сирийских, армянских, греческих и латинских источников. Анализируется также повествование Бонуччи о жизни, страданиях, чудесах и истории реликвий Святого Григория Просветителя, с особым акцентом на легенде о встрече Святого Григория и царя Трдата III с папой Сильвестром I и императором Константином (так называемой «Грамоте о дружбе и согласии»), которая представлена как идейная основа армяно-римских церковных отношений.

Во второй части статьи исследуются фрески, созданные неаполитанским художником Лукой Джордано в 1671–1684 гг. в церкви Святого Григория Армянского. Показано, что художник в основном сохранил сюжетную последовательность жития Святого Григория, одновременно используя художественный язык и изобразительные формы, характерные для итальянского барокко. Таким образом, фресковый ансамбль церкви Святого Григория Армянского в Неаполе представляет собой важный пример армяно-итальянского культурного взаимодействия, в рамках которого раннехристианская армянская историографическая традиция отражается в европейской церковной живописи.

Ключевые слова: Григорий Просветитель, церковь Григория Армянина в Неаполе, настенная живопись, миниатюра, Лука Джордано, Антонио Мария Бонуччи, житие, итальянское барокко, армяно-итальянские культурные связи

Աղբյուրներ

1. **Ազաթանգեղոս**, *Պատմութիւն Հայոց* (քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի; աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983:
2. **Մովսես Խորենացի**, *Պատմութիւն հայոց* (քնն. բնագիրը և ներածութիւն՝ Ս. Արեղեան, Ս. Յարութիւնեան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1991:
3. **Bonucci A. M.**, *Istoria della vita, martirio, e miracoli di s. Gregorio arcivescovo e primate dell'Armenia*, Roma, nella stamperia del Bernabò, 1717.

Գրականության ցանկ

1. **Բարթիկյան Հ.**, «Դաշանց թուղթ», կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, *ՊԲՀ*, 2004, 2, էջ 65–116:
2. **Բօնուկկի Ա. Մ.**, *Պատմութիւն կենաց, Մարտիրոսութեան եւ սքանչելեաց Սրբոյն Գրիգորի*, Վենետիկ, Ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի, 1737:
3. **Դերիկյան Վ.**, *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում*, մասն Գ, Երևան, «Զանգակ», 2016, էջ 258:
4. **Դերիկյան Շ.**, Նեապոլի Գրիգոր Հայի վանական համալիրը. Հիմնադրման պատմությունը և Գրիգոր Լուսավորչի վարքը ներկայացնող որմնանկարները (մաս առաջին), *Գեղարվեստի ակադեմիայի Տարեգիրք*, 2024, 2 (17), էջ 54–77:
5. **Դերիկյան Շ.**, Գրիգոր Լուսավորչի և Սեդրեստրոս Առաջին պապի «հանդիպման» պատկերներն արվեստում, *ՊԲՀ*, 2024, 2, էջ 135–149:
6. **Ղարիբջան Ն., Թորոսյան Վ., Բաբայան Գ.**, *Կոստանդին Մեծ և Տրդատ Մեծ (ցուցահանդեսի պատկերագիրք)*, Երևան, «Մատենադարան», 2022:
7. **Ղարիբջան Ն.**, Կոնստանդին Մեծի կանոնը և պատկերը հայոց ծիսական ավանդույթում, *Բանբեր Մատենադարանի*, 2015, 22, էջ 281–302:
8. **Շիրինյան Է.**, «Սեդրեստրոսի Վարքը» և «Դաշանց թուղթը», *Բանբեր Մատենադարանի*, հտ. 17, 2006, էջ 53–77:
9. **Bais M.**, Costantino nelle fonti storiografiche armene, *Costantino e l'oriente: l'impero, i suoi confini e le sue estensioni*, Roma, Pontificio Istituto Orientale, 2016.
10. **Devrikyan V.**, *Armenian Pilgrims in Rome*, Yerevan: Antares, 2016.
11. **Dinkgreve S.**, *The Great World History Book*, Stephan Dinkgreve, 2020.
12. **Garibian N.**, Costantino nella tradizione ecclesiastica armena, *Enciclopedia Costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano*, vol. II, Roma, Enciclopedia Italiana Treccani, 2013.
13. **Johnson P.**, *The Renaissance, A Short History*, New York, Modern Library,

- 2002.
14. **Long J.**, The Program of Giotto's Saint Francis Cycle at Santa Croce in Florence, *Franciscan Studies*, 1992, vol. 52, p. 85–133.
15. **Rizzo V.**, I cinquantadue affreschi di Luca Giordano a S. Gregorio Armeno. documenti su allievi noti ed ignoti, *Storia dell'arte*, 1990, 70, p. 364–390.
16. **Shirinian M. E.**, *The Letter of Love and Concord" between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusaders Period*, Orientalia Lovaniensia Analecta, 125. East and West in the Crusader States, Context — Contacts — Confrontations, III (edited by K. Ciggaar and H. Teule), Leuven, Peeters Publishers, 2003.
17. **Spinosa N., Pinto A., Valerio A.**, *San Gregorio Armeno Appendice Documentaria*, Parte A, Napoli: Fridericiana Editrice Universitaria, 2013.

Նկարների ցանկ

1. Գրիգոր Լուսավորիչ. Ըստ՝ Bonucci A. M., *Istoria della vita, martirio, e miracoli di s. Gregorio arcivescovo e primate dell'Armenia*, 1717, p. 1
2. Գրիգոր Լուսավորչի փառաբանումը երկնքում, Լուկա Ջորդանո, 1671 թ.
3. Գրիգոր Լուսավորչի դուրս գալը Խոր Վիրապից, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
4. Հրեշտակներ, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
5. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլը, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
6. Տրդատ թագավորը բժշկություն հայցելիս, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
7. Հռիփսիմյանց կույսերի հուղարկավորությունը, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
8. Տրդատ թագավորի բժշկումը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
9. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
10. Գրիգոր Լուսավորչի թարգմելիս, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
11. Գրիգոր Լուսավորչի մկրտում է ժողովրդին, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
12. Գրիգոր Լուսավորչի անապատում, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
13. Գրիգոր Լուսավորչի եպիսկոպոս է կարգում իր որդի Արիստակեսին, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
14. Կոստանդիանոս կայսրը ողջունում է Գրիգոր Լուսավորչին, Լուկա Ջորդանո. 1679–1681 թթ.
15. Գրիգոր Լուսավորչի մահը, Լուկա Ջորդանո, 1679–1681 թթ.
16. Սուրբ Ֆրանցիսկի մահը, Ջոտտո, 1325, Ֆլորենցիայի Սուրբ Խաչ եկեղեցի, 1679–1681 թթ.
17. Միանձնուհիների մեկնելը Կոստանդնուպոլսից, Լուկա Ջորդանո, 1684 թ.

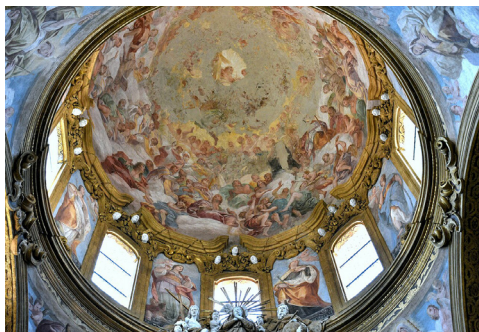
18. Ժողովրդի կողմից միաձնուիներին դիմավորելը Նեապոլում, Լուկա Զորդանո, 1684 թ.
19. Նեապոլյան ազնվականության կողմից միաձնուիներին ողջունելը, Լուկա Զորդանո, 1684 թ.

Լուսանկարների հեղինակ՝ Շողակաթ Դարիկյան

Ընդունվել է՝ 03.02.2026
Գրախոսվել է՝ 10.02.2026
Հանձնվել է տպ.՝ 26.06.2026

1

2

3

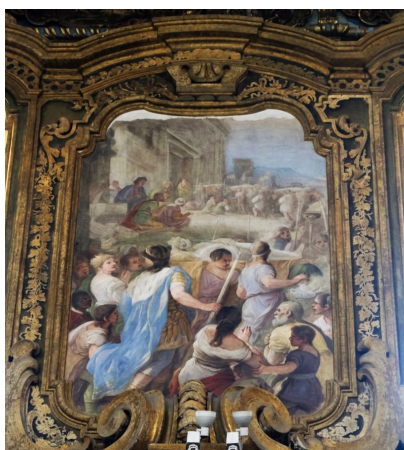
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19